

Z. ZINKEVIČIUS

DĖL LIETUVIŲ RAŠTŲ KALBOS KILMĖS

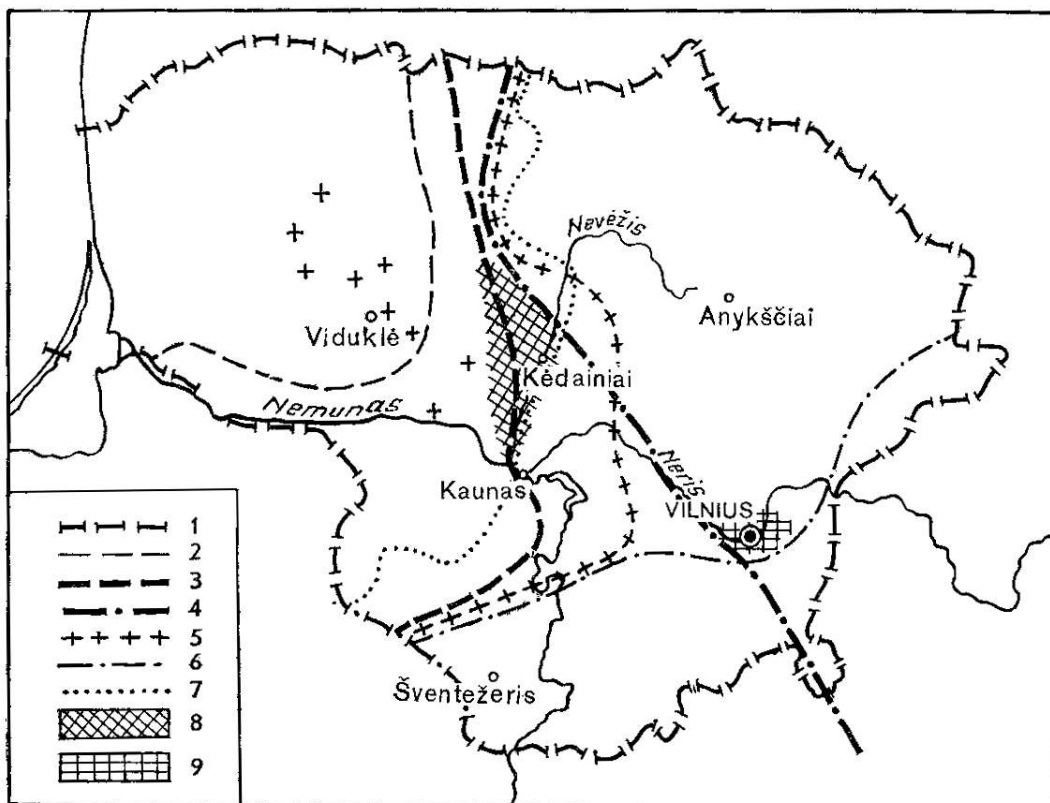
Įprasta lietuvių raštų kalbos raidą vaizduotis kaip tiesią liniją: XVI–XVII a. buvę rašoma įvairiomis tarmėmis, vėliau įsigalėdavusi tai viena, tai kita tarmė, kol XIX a. pabaigoje raštuose galutinai įsitvirtinę vakarų aukštaičių tarmės elementai. Istorinės lietuvių dialektologijos duomenys rodo, kad toks požiūris neteisingas. Iš tikrųjų buvo ne taip. Mūsų raštų kalbos raidos būta sudėtingesnės, ir ji ėjo anaipatol ne tiesia linija. Be to, toji raida nebuvo vientisa, o su tam tikrais pertrūkiais.

XVI amžiuje, pasirodžius pirmiesiems rašto paminklams, lietuvių kalba buvo vartojama dviejose valstybėse: Prūsijos hercogystėje ir Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Prūsijos hercogystėje, kur būta palyginti nedidelės tarminės diferenciacijos, raštų kalbos raida buvo paprasta ir gana aiški. Čia greit susiformavo palyginti vieninga bendrinė rašomoji kalba, išaugusi ant vietinės vyraujančios vakarų aukštaičių tarmės pagrindo. Tasai formavimasis aiškiai matyti, palyginus į Prūsijos hercogystę atsikėlusio žemaičio Martyno Mažvydo, jo pusbrolio Baltramiejaus Vilento, toliau Jono Bretkūno ir pagaliau visiškai „vakarietišką“ Jono Rėzos raštų kalbą. Aiškiai einama viena kryptimi: prie vis didesnio vietinio vakarų aukštaičių tarminio pagrindo įsigalėjimo. Danielius Kleinas savo gramatikoje (1653 m.) fiksavo jau, galima sakyti, visai susiformavusią rašomąją kalbą. Toji kalba, nežiūrint tam tikrų pakitimų, Rytų Prūsijoje išliko iki pat II pasaulinio karo.

Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje raštų kalbos kilmė ir raida buvo daug komplikuočiau. Tai lėmė ne tik sudėtingos istorinės sąlygos, bet ir nepalyginamai didesnė tarminė diferenciacija. Tik kruopščiai atlikus lingvistinę-dialektologinę raštų analizę, plačiai panaudojus istorinės dialektologijos duomenis, galima susekti, iš kur čia raštų kalba atsirado ir kaip ji kito.

Vakarinę LDK lietuvių kalbos ploto dalį, sudariusią dabartinę žemaičių tarmę, XVI–XVII a. skyrė nemaža ryškių izofonų, kurios ir šiandien atskiria žemaičių tarmę nuo aukštaičių arba pačią žemaičių tarmę dalija į patarmes. Schemoje iš jų parodyta tik viena, būtent **tja*, **dja* > *te*, *de* izofona, dabar atskirianti žemaičius nuo aukštaičių. Mūsų reikalui nei ši, nei kitos „žemaitiškos“ izofonos didesnės reikšmės neturi, nes anuomet raštų kalba LDK formavosi ne žemaičių, bet aukštaičių tarmės pagrindu.

Daug reikšmingesnė mums priebalsio *l* kietinimo prieš *e* tipo vokalizmą (pvz., *lėkti* 'lėkti', *lėdas* 'ledas') izofona. Schemoje ją rodo 3 linija. Mat, minėtas priebalsio *l* kietinimas buvo būdingas visai LDK raštijai. Vadinasi, tos raštijos kalbinių ištakų reikia ieškoti aukštaičių tarmės plote į rytus nuo *l* kietinimo izofonos. LDK nebuvo išleista nei vienos knygos, kurioje priebalsis *l* nebūtų buvęs kietinamas.

1 – dabartinė LTSR riba 2, – **tja, *dja > te, de* izofona, 3 – *l* kietinimo izofona, 4 – *an, am, en, em* pirmojo dėmens siaurinimo izofona, 5 – *a, ę* siaurinimo izofona, 6 – *t(v), d(v) > (v)*, *dz(v)* prieš *i* tipo vokalizmą izofona, 7 – Žemaičių žemės siena XVI amžiuje, 8 – apytikris plotas, iš kur kildintinas vidurinis raštų kalbos variantas, 9 – apytikris plotas, iš kur kildintinas rytinis raštų kalbos variantas

XVI–XVII a. priebalsio *l* kietinimo izofona vidurinėje ploto dalyje, ties Kėdainiais, turėjo eiti labiau į vakarus (Ariogalos link). Juk šių vietų gyventojai daug kur vėliau pradėjo kalbėti lenkiškai ir po to „atlietuvedami“ dėl vakarų kaimynų įtakos neteko ankstesnių savo kalbinių ypatybių, tarp jų ir *l* kietinimo.

Labai mums reikšminga *an, am, en, em* siaurinimo izofona. Schemoje ją rodo 4 linija. Į vakarus nuo šios linijos *an, am, en, em* visais atvejais išlaikomi sveiki. Į rytus nuo jos pirmasis šių junginių dėmuo (balsis *a*) siaurinamas ir didžiojoje ploto dalyje verčiamas užpakaliniu balsiu *u*, taigi tariama *un, um, in, im*, pvz., *uñt* ‘ant’, *súmtis* ‘samtis’, *pinkì* ‘penki’, *tiñpt* ‘tempti’. Bet šiaurėje, toliau už Kėdainių, siaurinimas menkesnis (tik iki *o* balsio) ir daug kur tepalietė tvirtagalius junginius *añ, añ, eñ, eñ*, pvz., *oñt* ‘ant’, bet *pántis*. Sunku pasakyti, ar pastarojo siaurinimo atvejo būta jau XVI–XVII amžiuje, jis gali būti ir vėlesnis. Tačiau *an, am, en, em* virtimas *un, um, in, im* (jį rodo didžioji izofonos dalis) yra labai senas, greičiausiai siekia net XI amžių¹.

Pagal *an, am, en, em* traktavimą LDK raštai aiškiai suskyla į dvi dalis: vieni šiuos junginius išlaiko sveikus, kiti verčia *un, um, in, im*. Prie pirmųjų priklauso, pvz., Mikalojaus Daukšos raštai, Merkelio Petkevičiaus katekizmas, vadinamoji Morkūno postilė, kėdainiškių reformatų veikalai ir kt. Antruosius sudaro Konstantino

¹ Z. Zinkevičius. Dėl lietuvių kalbos tautosilabinių *an* tipo junginių pirmojo dėmens siaurėjimo. – „Baltistica“, 1972, I priedas, p. 227–231.

Sirvydo raštai, anoniminiai Ledesmos (1605 m.) ir Belarmino (1677 m.) katekizmų vertimai, Jonui Jaknavičiui priskiriami evangelijų vertimai ir kt.

Tai buvo du skirtingi raštų kalbos variantai, kurių pirmojo ištakų reikia ieškoti I kietinančių aukštaičių plote į vakarus nuo 4 linijos, taigi etnografinės Lietuvos vidurinėje dalyje, antrojo – į rytus nuo tos linijos, rytų aukštaičių tarmės plote. Pirmąjį sąlyginai vadinsime viduriniu, antrąjį rytiniu raštų kalbos variantu.

Abu šie variantai skyrėsi ir nosiniais balsiais *a*, *ę*. Vidurinis variantas juos išlaikė sveikus (pvz., *žąsis*, *tęsti*), o rytinis turėjo susiaurintus *u*, *i*, greičiausiai jau denazalizuotus (*žūsis*, *tįsti* > *žūsis*, *tīsti*). Izofoną, atskiriančią *a*, *ę* siaurėjimo plotą, schemeje rodo 5 linija. Tai labai sena izofona, nes *a*, *ę* siaurėjimas vyko dar anksčiau, negu *an* tipo junginių pakitimas².

Senujų raštų kalbos ištakoms išaiškinti reikšminga dar viena izofona, būtent, *t(v)*, *d(v)* virtimas *c(v)*, *dz(v)* prieš *i* tipo vokalizmą (pvz., *cik* 'tik', *dzvi* 'dvi' – dzūkavimas). Schemeje šią izofoną rodo 6 linija. Viduriniam raštų kalbos variantui šis virtimas buvo visai svetimas, nėra jokių jo pėdsakų. Vadinas, šio varianto ištakų reikia ieškoti toli į šiaurę nuo 6 linijos. Rytinis raštų kalbos variantas sistemingo *t(v)*, *d(v)* virtimo *c(v)*, *dz(v)* taip pat neturi, bet čia vis dėlto vienur kitur jis sporadiškai (labai retai) pasitaiko. Vadinas, šio varianto ištakų reikia ieškoti plote netoli 6 linijos.

Vidurinis raštų kalbos variantas galėjo atsirasti tik plote tarp 3, 4 ir 5 linijų. Detalesnė kalbinė analizė mus orientuoja į to ploto vidurinę dalį ties Kėdainiais. Pietinė dalis, arčiau 6 linijos, atkrita ne tik dėl visiško *t(v)*, *d(v)* virtimo *c(v)*, *dz(v)* nebuvimo, bet ir dėl skirtingos daiktavardžių vienaskaitos naudininko galūnės. Pietuose, arčiau 6 linijos, I ir IV linksniuochių daiktavardžiai turi naudininko galūnę *-u* (pvz., *vilku* 'vilkui', *sūnu* 'sūnui'), kuri taip pat vartojama daug kur į rytus nuo Nevėžio upės. Bet į vakarus nuo Nevėžio, kur ieškotina mums rūpimos raštų kalbos ištakų, turima galūnė *-ui* (*vilku*, *sūnu*; *-u* pastebėta tik už ploto ribų), kaip ir vidurinio varianto raštuose, kur galūnė *-u* pasitaiko tik sporadiškai (labai retai). Šiaurinė ploto dalis atkrita dėl balsio *o* skirtingo atitikmens nekirčiuotoje, ypač uždaroje, galūnėje: čia visur tariama, pvz., *rañkas* 'rankos' su *-as* iš **-ās*, o raštuose tėra *-os*.

Schemeje labiausiai galimas plotas, iš kurio turėtų būti kildinamas vidurinis raštų kalbos variantas, pažymėtas skersiniais kryžminiais brūkšniais.

Rytinis raštų kalbos variantas bus išaugęs iš Vilniaus miesto ano meto lietuvių kalbos (šnekamosios miesto koine), kuriai pradžia turėjo duoti vietinė rytų aukštaičių tarmė. Apie tai 1972 m. buvo plačiau rašyta „Baltistijoje“³.

Visoje XVI–XVII a. lietuvių raštijoje LDK nėra nei vienos knygos, kuri būtų parašyta dar koku nors kitoku raštų kalbos variantu, kilusiu iš kitų tarmių ploto. Tokių daugiau nebuvo. Tėra tik tarmiškų rankraštinų tekstų (pvz., seniausi lietuviški poteriai⁴, anoniminis žemaitiškas rankraštinis tekstas⁵ ir kt.), bet jie nebuvo iš-

² Z. Zinkevičius. Min. veik., p. 227, 228.

³ Z. Zinkevičius. Rytietišką XVII a. lietuvių raštų kalba, jos kilmė ir išnykimas. – „Baltistica“, 1972, t. VIII(1), p. 79–99.

⁴ J. Lebedys ir J. Palionis. Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas. – „Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai“, 1963, t. III, p. 109–133 (=J. Lebedys. Litanistikos baruose, t. I. V., 1972, p. 21–54).

⁵ Z. Zinkevičius. Reikšmingas žemaitiškas rankraštinis tekstas. – Kn.: Žodžių formos ir jų vartoseną (= LKK, t. XV). V., 1974, p. 171–192.

spausdinti. Spausdinama buvo tik tai, kas parašyta raštų kalba, vienu iš dviejų jos variantų⁶.

Abiejų raštų kalbos variantų negalima tapatinti su ano meto tarmėmis. Tai buvo ne tarmės, bet iš jų išaugusios raštų kalbos. Tarmėmis jas galėtume laikyti tik tuo atveju, jeigu jomis rašę autoriai būtų buvę vietiniai žmonės, tų tarmių atstovai. Bet iš tikrųjų taip nebuvo. Jomis rašė ne tik vietiniai, bet ir iš kitur kilę, kitur gyvenantys asmenys. Antai viduriniu raštų kalbos variantu rašė Samuelis Boguslavas Chilinskis, kilęs nuo Švėntėžerio, taigi iš pietų aukštaičių tarmės ploto.

Ypač aiškiai raštų kalbą, o ne ano meto tarmę rodo Slavočinskio 1646 m. giesmynas. Jo autorius (giesmių vertėjas), kaip matyti iš giesmių kalbos analizės⁷, buvo gimęs dabartinės pietų žemaičių raseiniškių tarmės plote, tarp Nemakščių ir Viduklės. Giesmes jis iš pradžių turėjo būti išvertęs savo gimtąja šnekta⁸. Bet toks vertimas nebuvo spausdinamas. Jį teko perdirbti viduriniu raštų kalbos variantu, tada vartotu Žemaičių vyskupystėje leidžiamoms knygoms. Tai padaryti nebuvo lengva, nes varžė giesmių eilėdara, ypač reikalas nekeisti skiemenų skaičiaus eilutėje⁹, išlaikyti sveikus rimus¹⁰. Nesunku buvo pakeisti eilučių viduryje (ne rimo poezijoje) žemaičių tarmės garsus aukštaitiškais atitikmenimis, pvz., *dūna* → *duona*. Bet eilučių galų garsus keisti buvo galima tik tuo atveju, jeigu rimo poras sudarė vienodos kilmės garsai, pvz., *dūda* 'duoda' ir *pūda* 'puoda'. Kitur, pakeitus žemaičių garsus aukštaitiškais, rimai būtų buvę sugadinami, plg. *dūda* 'duoda' ir *būda* 'būda'. Bet giesmyno kalbos „taisytėjai“ (gal ir pats vertėjas?) taip stropiai aukštaitino giesmių kalbą, artino prie vidurinio raštų kalbos varianto normų, kad vietomis nepaisė net eilėdaros, gadino vertėjo labai branginamus rimus. Antai šalia strofos (refreno) su sveiku rimu

*Hey wina tokio wina,
Nebuwa dar šiedina (I 71₈₋₉)*¹¹

⁶ Toje raštijoje nėra nė mažiausio, net rankraštinio, tekstelio, parašyto pietinės vakarų aukštaičių dalies (kauniškių) tarme, kuria remiama dabartinė mūsų bendrinė kalba. Taigi ši tarmė anuomet neturėjo jokios reikšmės raštų kalbos formavimuisi.

⁷ Z. Zinkevičius. S. M. Slavočinskio giesmyno (1646 m.) kalba. — Kn.: Žodžių formos ir jų vartoseną (= LKK, t. XV). V., 1974, p. 137–168.

⁸ Min. veik., p. 144.

⁹ Vertėjas skiemenų skaičiaus griežtai žiūrėjo, net kartais neįprastai trumpino žodžius, pvz.:

*Szapelu atnefzt noia,
Prakartiey iam pakloia (I 62₁₃₋₁₄)*

'Šapelių atnešti nuėjo, édžiose jam paklojo'.

¹⁰ Jų labai paisyta, plg. rimavimą:

*KRikšćionis furinkimes,
Ir nuoširdžiey džiaukimes,
Su palaymomis.
Iog teykieš kuna imti,
Sunus Diewa ir gimti,
Siomis dienomis.
Idant piktenibe
Welna, ir galibe,
Io isžnaykintu.
O mus funus fawa,
Kurius atwadawa,
Sau paženklintu (I 48₁₋₁₂).*

¹¹ 'Ei vyno, tokio vyno, nebuvo dar šiandieną'

randame ir sugadintą (dėl aukštaitinimo):

*Hey wina tokio wina,
Ne buwa dar siėdiena (I 71₁₈₋₁₉)¹².*

Analogišku pavyzdžiu iš rytinio raštų kalbos varianto gali būti žymiausio jo atstovo K. Sirvydo darbai. Autorius buvo kilęs iš rytų aukštaičių tarmės ploto, bet toli į šiaurės vakarus nuo Vilniaus, greičiausiai kiek į vakarus nuo Anykščių, kur vartota skirtinga šnektą. Iš jo raštų kalbos analizės aiškiai matyti pastangos vengti savo gimtosios šnektos ypatybių (daugiau jų išliko ankstesniuose darbuose, mažiau autoriaus ir kitų asmenų taisytuose), vartoti rytinio raštų kalbos varianto normas¹³.

Gimtųjų šnektų ypatybės prasikiša ir kitų ano meto autorių (rašiusių tiek rytiniu, tiek vakariniu variantu) raštuose, tik jų palyginti nedaug (juk randame net šių dienų knygose!), daugiausia pasitaiko įvairiuose frazeologizmuose ir šiaip posakiuose, kur sunkiau pastebėti ir ištaisyti¹⁴. Šiaip jau stengtasi rašyti raštų kalba.

Toji raštų kalba, tiek vidurinis, tiek rytinis jos variantas, iš pirmo žvilgsnio dabar mums atrodo gerokai įvairuojanti, nevieninga. Bet toks tik pirmas įspūdis. Geriau ištyrus, paaiškėja, kad daugiausia įvairuoja ne pati kalba, bet rašyba, autorių stiliaus manieros, tam tikri pomėgiai (pvz., svetimybų vengimas), vartojami terminai ir pan. Kalbinis pagrindas visų autorių, rašiusių tuo pačiu raštų kalbos variantu, apskritai yra vienodas, jeigu nežiūrėsime minėtų gimtosios šnektos relikto.

Nagrinėjant ano meto raštų kalbą, negalima taikyti jai šių dienų bendrinės kalbos normų bei tarmybių supratimo. Iš to, kas pasakyta, aiškėja, jog LDK XVI–XVII a. raštuose, pvz., kietasis *l* prieš *e* tipo vokalizmą buvo norma, o ne tarmybė. Taigi abiejų raštų kalbos variantų norminė forma anuomet buvo, pvz., *ledas* (*ladas*), o ne *ledas*. Rytinio varianto norminės formos buvo, pvz., *dungus*, *pinkis*, o ne *dangus*, *penkis* ir pan. Dirbtinai taikydami šių dienų normas, iškreiptume tikrovę, negalėtume suprasti tų raštų kalbos variantų formavimosi dėsniumų. Taip elgiantis iš tikrųjų atrodytų, lyg visa mūsų raštų kalbos istorija – tai laipsniškas vakarų aukštaičių tarmės ypatybių (LDK XVI–XVII a. raštuose jomis būtume priversti laikyti tarmių bendrybes) daugėjimas, kol XIX a. pabaigoje jos visiškai išsigalėjo. Tokiai koncepcijai prieštarauja bendrosios kalbotyros dėsniai. Juk kalba yra sistema, o ne konglomeratas. Joje visuomet būna heterogeninių elementų, bet jie teturi antrinę reikšmę, subordinuoti kalbinei sistemai. Toji sistema kyla iš vieno tarminio pagrindo, o ne laipsniškai susidaro iš kažkokio kalbinio mišinio.

Abu raštų kalbos variantai anuomet buvo sąmoningai norminami: rašomos jų gramatikos, žodynai. Vidurinio varianto normas fiksavo 1737 m. „Universitas lingvarum Litvaniae“, rytinio – K. Sirvydo žodynas (iki 1713 m. pasirodė net 5 leidimai) ir, tur būt, neišlikęs 1630 m. darbas „Clavis linguae Lituanicae“.

Tiek knygų autoriai, tiek leidėjai anuomet aiškiai jautė abiejų raštų kalbos variantų skirtingumą ir juos netgi traktavo kaip atskiras kalbas. Viduriniam variantui

¹² Sugadintą rimą *wina*: *siėdiena* toje giesmėje randame net 4 kartus (sveikas išlaikytas 6 kartus).

¹³ Žr. Z. Zinkevičius. Dėl K. Sirvydo „Punktų sakymų“ genezės ir kalbos. – „Baltistica“, 1971, t. VII(2), p. 153–167.

¹⁴ Pvz., K. Sirvydo gimtosios šnektos naudininko galūnė *-u* ‘-ui’ daugiausia (net 83%) išliko prielinksnių *iki*, *po*, *prieg* su naudininku konstrukcijoje.

vadinti tada buvo vartojamas *žemaičių*, o rytiniam – *lietuvių* kalbos vardas. Tai matyti kad ir iš šių dviejų teksto ištraukų, kurių viena rodo autoriaus, kita – tą patį leidėjo požiūrį.

Antai, rytiniu variantu išversto Ledesmos katekizmo, pasirodžiusio 1605 m., prakalboje nežinomas vertėjas rašė: „Atáio auſiump máno newieno žodzzey, kuriê neybmánu sákos Cathechifmo pėrguldito nuog io milifstos kúngo Mikalóiaus Dáukšos Kanoniko Bažnicžios Žemáyciu, iog êfus ánas pėrguldif ii *Žemáytiſkay*, ir gieyde anif nuog mani, idant *Lietúwiſkay* butú pėrgulditas“ (kursyvas mano – Z. Z.).

Šioje ištraukoje vertėjas, kaip rodo jo kalbos ypatybės, kilęs iš artimų Vilniaus apylinkių¹⁵, M. Daukšos vertimą vadina žemaitišku, nors iš tikrųjų kėdainiškis M. Daukša rašė viduriniu raštų kalbos variantu. Čia ne tik abu variantai griežtai skiriami, traktuojami kaip atskiros kalbos, bet ir aiškiai pasakomi anuomet vartoti jų pavadinimai: *žemaičių* ir *lietuvių* kalbos.

Žemaičių vyskupijos 1647 m. sinodo nutarimuose¹⁶ buvo paskelbtas popiežiaus Urbono VIII bulės, lotyniškai vadintos „In Coena Domini“, vertimas viduriniu raštų kalbos variantu. Leidėjų pasiaiškinimas baigiamas šiais žodžiais: „Eandem Bullam fideliter lingua Samogitica translata & declarata hic apponendam esse censuimus“¹⁷.

Pacituotoje ištraukoje vėl nedviprasmiškai pasakoma, jog pridedamas bulės tekstas esąs išverstas į *žemaičių kalbą*.

Terminas *žemaičių kalba* viduriniam raštų kalbos variantui pavadinti anuomet, matyt, paprastai buvo vartojamas, priešpastatant jį rytiniam variantui, tuo atveju vadinant *lietuvių kalbą*. Plg. analogiškai vartotus *žemaičio* ir *lietuvio* terminus. Tačiau antroji citata rodo, kad kartais jis buvo vartojamas ir be tokio priešpastatymo.

Vidurinis raštų kalbos variantas (= ano meto *žemaičių kalba*) XVI–XVII a. buvo vartojamas Žemaičių vyskupystėje (iš čia ir jo pavadinimas), o rytinis (t. y. *lietuvių kalba*) – Vilniaus vyskupystėje. Tačiau pats terminas *žemaičių kalba* buvo daug senesnis, negu Žemaičių vyskupystė, kuri tebuvo tik tam tikras antstatas, atsiradęs ant senesnės politinės-administracinės Lietuvos valstybės bazės. Žemaičių vyskupystė gavo vardą nuo Žemaičių kunigaikštystės, kuri dar prieš krikštą sudarė gana savarankišką politinį ir administracinį Lietuvos valstybės vienetą, tik iš dalies priklausiusį didžiojo kunigaikščio valdžiai.

Žemaičių kunigaikštystės (vėliau seniūnijos) rytinė riba atskirais laikotarpiais kiek svyravo (schemoje 7 linija rodo XVI a. būklę), bet iš tradicijos ja buvo laikoma Nevėžio upė. Kunigaikštystės branduolį sudarė vidurio žemuma. Toliau aukštesnė seniau gyveno kuršiai, vakarinė dabartinės žemaičių tarmės ploto dalis buvo nusiaubta karų su kryžiuočiais bei kalavijuočiais ir bemaž negyvenama¹⁸. Todėl

¹⁵ Z. Zinkevičius. Apie 1605 m. katekizmo tarmę. – „Baltistica“, 1968, t. IV(1), p. 109–116.

¹⁶ Synodus quarta dioecesis Samogitiae ... Vilnæ, Typis Academicis Societatis Iesu A. D. M. DC. XLVII.

¹⁷ „Šią bulę, tiksliai išverstą į *žemaičių kalbą* ir paskelbtą, reikia čia pridėti“.

¹⁸ Krikštijant Žemaičius, čia nebuvo pastatyta nei vienos bažnyčios: pastatytos tik Ariogaloje, Veliuonoje, Raseiniuose, Viduklėje, Kelmėje, Kražiuose, Karklėnuose, Varniuose ir Luokėje (schemoje rodo + ženklelis).

vidurio žemuma davė kunigaikštystei vardą¹⁹. Tos žemumos gyventojų kalba, visų pirma rytiniame pasienyje (arčiau Nevėžio upės), išivyravusi Žemaičių kunigaikštystėje XIII – XV a. (valstybės kūrimosi laikais) ir čia tapusi interdialektu, buvo vadinama *žemaičių kalba*. Ji, žinoma, nieko bendra neturi su dabartine žemaičių tarme.

Visos Lietuvos valstybės centre – Vilniuje ir jo apylinkėse anuomet buvo susiformavęs iš vietinės rytų aukštaičių tarmės kitas interdialektas, vadintas tiesiog *lietuvių kalba*.

Šie du interdialektai ir buvo pamatas, ant kurio išaugo mūsų XVI – XVII a. raštų kalba, abu jos variantai. Štai kodėl toji raštų kalba išaugo iš nurodytų, o ne kurių kitų tarmių.

Abiejų aukščiau aptartų interdialektų susidarymo procese svarbiausią vaidmenį greičiausiai bus atlikęs privilegijuotasis gyventojų sluoksnius, to meto diduomenė, bajorai ir kariai. Tas pat pasakytina dėl vėliau šių interdialektų pagrindu susidariusių abiejų raštų kalbos variantų. Juos vartojo tada dar nesulenkęsusi senosios Lietuvos aukštuomenė, visų pirma dvasininkija, kuri, išliepsnojus reformacijos aistroms, raštijoje gimtąją kalbą ižiūrėjo svarbią priemonę savo tikslams siekti. Liaudis tada buvo tamsi ir beraštė. Knygos buvo skiriamos ne jai, bet tiems, kurie ją valdė ir mokė vienokių ar kitokių religinių dogmų.

Nurodytoji aplinkybė lėmė tolesnį abiejų raštų kalbos variantų likimą. Rytinis išnyko XVIII a. kartu su lietuvių aukštuomenės Vilniuje perėjimu prie lenkų kalbos. Nuo 1705 m. J. Jaknavičiaus evangelijų nauji leidimai buvo iš esmės perdirbti, jų kalba priartinta prie vidurinio raštų kalbos varianto normų. 1713 m. pasirodė paskutinis (penktasis) K. Sirvydo žodyno leidimas. Daugiau knygų šiuo raštų kalbos variantu nebebuvo leidžiama²⁰.

Vis labiau prie lenkų kalbos pereinant provincijos diduomenei, ilgainiui sumenko ir vidurinis raštų kalbos variantas. Jo likučiai XIX a. pabaigoje sulaukė nacionalinio lietuvių išsivadavimo sąjūdžio, kurį sukėlė iš liaudies kilusi nauja inteligentija. Daugelis to sąjūdžio dalyvių buvo kilę iš to meto Suvalkų gubernijos (kur dar Napoleonas panaikino baudžiavą), taigi iš vakarų aukštaičių tarmės pietinės dalies ploto. Todėl jie aiškiai krypo į vakarų aukštaičių tarmės pagrindu susiformavusią raštų kalbą, iš seno vartotą Rytų Prūsijoje. Reikėjo tik tą raštų kalbą pritaikyti savo reikalams,

---

¹⁹ Vytautas 1420.III.11 laiške imperatoriui Zigmantui rašė: „Terra Samaytarum est terra inferior ad terram Lythwanie, ideo Szomoyth vocatur, quod in lythwanico terra inferior interpretatur“ („Žemaičių žemė yra žemesnė žemė, negu Lietuvos, todėl Žemaičiais vadinama, o tai lietuviškai reiškia žemesnį kraštą“). Ir kryžiuočių ordino dokumentuose kartais Žemaičiai būdavo vadinami verstiniu „Niederland“ vardu. Vėliau, žlugus Lietuvos valstybei, *žemaičių* vardu imta vadinti vakarinėje buvusios kunigaikštystės dalyje susidariusią (greičiausiai dėl kuršių substrato) tarmę. Tačiau senoviškai *žemaičių* terminas buvo vartojamas vietomis ir toliau. Antai jau šio šimtmečio pradžioje Radviliškio, Gruzdžių, Kruopių apylinkių gyventojai save tebevadino žemaičiais, o savo kalbą – žemaičių kalba (mat, jie priklausė Žemaičių kunigaikštystei). Net Krosnos apylinkių žmonės savo šiaurinius kaimynus vadino žemaičiais, nes ir šie kurį laiką priklausė Žemaičių kunigaikštystei.

Kitaip *žemaičių* vardo kilmę (ne nuo žodžių *žemas*, *žemuma*, bet nuo *žemė*) aiškina V. Grinaveckis, žr. „Kalbotyra“, 1968, t. XIX, p. 45–50.

²⁰ Vėliau, jau XIX amžiuje, buvo išspausdinta knygelių, net grožinės literatūros kūrinių (K. Aleknavičiaus, A. Strazdo, A. Baranausko ir kt. raštai), parašytų rytų aukštaičių tarmės pagrindu. Bet jų kalba negali būti laikoma senojo rytinio raštų kalbos varianto organišku tęsiniu. Tai bandymai kurti raštų kalbą kitų rytų aukštaičių tarmės patarmių pagrindu.

kiek priartinti prie savosios vakarų aukštaičių pietinės dalies tarmės, t. y. išmesti nereikalingus germanizmus, specifines Rytų Prūsijos lietuvių kalbos ypatybes ir kt.

Didelį naujosios rašomosios kalbos kūrimo darbą atliko Jonas Jablonskis. Iš esmės tai buvo ne naujos raštų kalbos sukūrimas, bet jau turėtos iš Rytų Prūsijos perkėlimas, jos perdirbimas, pritaikymas naujiems poreikiams.

Iš to, kas pasakyta, matyti, jog lietuvių bendrinės rašomosios kalbos formavimasis yra buvęs labai sudėtingas, su tam tikrais pertrūkiais, dar komplikuočiau, negu prieš bemaž pusę amžiaus manė Edvardas Hermanas²¹.

ON THE ORIGIN OF LITERARY LITHUANIAN

S u m m a r y

The analysis of old Lithuanian written records shows that in the 16th and 17th centuries there were three variants of literary Lithuanian. One of them had arisen in the then Prussian Dukedom (now the Kaliningrad Region) on the basis of the West High Lithuanian dialect. At the same time two other variants existed in the Grand Duchy of Lithuania. One of them was in use in the bishopric of Samogitia — it had developed from the interdialect of the former Samogitian Dukedom and its ultimate source was the dialect of the lower basin of the Nevėžis (in the East of the Dukedom). The second literary variant of the Grand Duchy of Lithuania was current in the bishopric of Vilnius. It had sprung from the interdialect of the capital — Vilnius, from its koine, which developed from the local East High Lithuanian dialect.

The article presents a scheme of the dialect localization of the two latter variants of literary Lithuanian and the names used for them at that time. The Vilnius variant disappeared in the 18th century as a result of the Polonization of the Lithuanian aristocracy. The Samogitian variant lingered on and survived up to the late 19th century. At that time the national Lithuanian movement, fostered by the new intelligentsia from the people, gave it a new impetus putting forward the literary language, traditionally used in the writings of Eastern Prussia, its basis being the West High Lithuanian dialect. Thus, this literary language, adapted to meet new requirements, became Modern Standard Lithuanian.

---

²¹ E. Hermann. Die litauische Gemeinsprache als Problem der allgemeinen Sprachwissenschaft (Nachrichten der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-historische Klasse). Göttingen, 1929.